

חיים ברנדווין

מגן בעדן ועד עיר ומלואה

מחקרים במקרא ובספרות עברית

אספה וערכה

מרים ברנדווין

כרמל • ירושלים

Chaim Brandwein

From Genesis to Agnon

Researches in the Bible and in Modern Hebrew Literature

Compiled and edited

by

Miriam Brandwein

מסת"ב 7-961-407-965-978

© מרים ברנדוין

הוצאת כרמל, ת"ד 43092, ירושלים

תשס"ט / 2009

Printed in Israel

היסטוריוסופיה בעולם האבסורד בכתבי ש"י עגנון

ן-ליר, ירושלים, 26.3.1985

המילה "אבסורד" אינה מצויה בכתבי עגנון, אך אין זאת אומרת שאין בכתביו מילים לועזיות. לדוגמה, ב"עד עולם" נמצא באופן מפתיע את המילה "פסיכואנליטיקן"; אולם "אבסורד" אין, לא רק בתיבתה, אלא גם במושגיה השונים וגם במשמעות של תפישת עולם אקזיסציונליסטית.¹ אולם ייסורי מפח נפש, תחושה של חוסר אונים בלי מוצא, בלי הסבר ובלי מובן, עקב מצבי חיים וגורל אבסורדיים כבר בוקעים ועולים ביצירת עגנון בסיפור "והיה העקוב למישור".² יצירה זו, שעגנון אימץ את הגרעין הסיפורי שלה מן הסיפור הפסידו-עממי של אייזיק מאיר דיק — "דער יורד",³ אנחנו שומעים את חיים מנשה (השם כאן מאוד סמלי — שְׁנֵשָׁה חיים) צועק: "אַל עולם התוהו, אל עולם התוהו, עולם הפוך עולם התוהו, עולם משונה 'סליחה רבונא דעלמא כולה'".⁴

- 1 כבר העיר על כך ברוך קורצווייל בקובץ מאמריו, בוויכוחו עם משה שמיר על מאמרו "התרמיל הקרוע", שהודפס ביובל ש"י, רמת גן תשי"ח, עמ' 79-98.
- 2 מתוך אלו ואלו, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תש"ו, עמ' סא-קכז.
- 3 ורשה, 1855; המדפיס ל' לבנון.
- 4 עמ' קה.

'אל עולם התוהו' במשמעותו הכללית ובקונטקסט המיוחד של הסיפור איננו רחוק מעולם אבסורדי. בוודאי, מנשה חיים אינורק "היורד", כפי שתופש אותו דיק — שיוורד מנכסיו. נלקחת ממנו אשתו קריינדיל טשארני, הוא נע ונד בגולה ועוברים עליו כל גלגולי חיים וגלגולי נפש. אולם גם הרקע המיוחד של הקונטקסט והטקסט הזה, כשמרחוק נשמע שיר המטורף בבית הקברות, גם הוא אבסורדי. הן רק לפני שאמר את המילים "אל עולם התוהו" ביקש את ריבונו של עולם: "לחיים רבונו של עולם", עולה משם בוודאי ריח די חריף של ארמון, או יותר נכון, בלשון הגמרא — טירה בלי אדון. אותו מנשה חיים, שחי בכשרות עם אשתו קריינדיל טשארני (היא הכתר שלו — קריינדיל), אין האלוהים מזכה אותו בכך. הוא עקר, אך הוא מזכה אותו בממזר, כשאשתו יולדת בן לבעלה השני, הנושא אותה לאשה בעוד מנשה חיים בחיים. וכל זה בשל הטעות האיומה, כאשר מכתב ההמלצה שלו, שבעת דחקו מכר לקבצן אחר, נמצא בכליו של הקבצן שנפטר. אותו אל, לא רק שאינו מזכהו בכך ומזכהו בממזר לאשתו, אלא הוא גם מכריח אותו למרוד באל עצמו. שהרי מנשה חיים עומד לפני הבעיה אם ישוב לאשתו, אך אשתו חובקת בן ממזר. עליו להיכנס לעיר ולהכריז על כך, שאם לא כן הוא מכסה על ממזר בישראל. אנו יכולים לראות את התיאור הנפלא של הפרפור בין הקברים. וכך אמר: "אחטא ולא אשוב אליה"⁵. אין הוא יכול לעשות זאת לקריינדיל, "אל אלוהי הטוב".

אנו מוצאים מהות של עולם אבסורדי בסופו של הסיפור "עידו ועינם"⁶, כשהמספר, שהוא אחד מגיבורי הסיפור, מדבר בשביל עצמו והוא שואל שאלה רטורית:⁷ "מה גרם לו לגינת שחיבל את מעשה ידו וביער בשעה קלה דברים שיגע עליהם שנים הרבה". הכוונה כמובן לכתביו, שהיו מעין "סטנוגרמות", בלשונה של גמולה.

5 עמ' קכב.

6 מתוך עד הנה, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תשכ"ט, עמ' שמג-שצח.

7 שם, עמ' שצד-שצה.

כמובן, תמיהה זו איננה אניגמה, איננה משהו בלתי מובן למי שקורא בעיון רב, אולם בלשון המספר: "לואין המעשה מתחלף בפירושים ואינו משתנה בביאור הטעמים שאינם אלא סברות שנוהגים להשיב כדי להתחכם בדיבורים בעולם (אגב, כאן זהו כמובן תרגום מידיש: להתחכם בדיבורים — "מען רעדט סתם אין די וועלט אריין") על המקרים שאין להם פתרון ועל המעשים שאין להם מנחם."

אנו מוצאים גם התפרצויות.

ב"אורח נטה ללון"⁸ דניאל ב"ח מסרב להניח תפילין והוא נשבע לפני אביו ר' שלמה: "הריני מבטיחך בהן צדקי שלא אניח תפילין".

וכל כך למה? משום מעשה שקרה לו במלחמה.

בוקר אחד כששכב בחפירה ועמד לקיים מצוות הנחת תפילין, פשט ידו ופגע בזרוע מנותקת מן הגוף ותפילין של יד עליה "ואותה זרוע של חייל יהודי היתה, שנתרסקו אבריו בשעה שעמד בתפילה מעוטר בתפילין".⁹ בעולם כזה אין לו אֵל שאליו אפשר להתפלל! אל עולם התהו! מקרים שאין להם פתרון, מעשים שאין להם מנחם.

בסיפור "האיש לבוש הבדים"¹⁰, לאחר שהאיש לבוש הבדים מתאר את המוות הזוועתי של ייסורי שְׂאוֹל של זְקֵנו, שהיה לא רק טיפוס שמוסר נפשו על קידוש השם, הוא רואה שבע מיתות בחייו ואפילו אינו זוכה לקבורה של גופו השלם, אלא רק רביעית מגופו באה לקבורה.

מוסיף האיש ואומר: "זה מעשה זקני הקדוש, ר' גבריאל... רבים שאלו צדיק זה שעמד על ימיו בצדקו והנעים את תפילתם של ישראל בקולו והיה מְשֻׁנָּה משניות בכל לילה, מפני מה נידון ליסורים קשים ואכזורים, לסוף כשעמד לכולם ולא כפר באלוקי ישראל נהרג במיתה משונה על קדושת שמו יתברך, לא זכה שיבוא כל גופו לקבורה. בעולם

8 הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תש"ך.

9 שם, עמ' 37.

10 מתוך עיר ומלוואה, הוצאת שוקן, תל-אביב תשל"ג, עמ' 84-113.

שכולו קושיות ואיבעיות שאלה גדולה היא, בעולם שאין בו קושיות ואיבעיות אין זו שאלה".¹¹
 אולם איפה הוא אותו עולם שאין בו קושיות? בעולם שאין בו קושיות ואיבעיות ומעשים שאין להם מנחם ומקרים שאין להם פתרון — אל אלוהי, אל עולם התווה!

היסטוריה היא מושא ונושא גלוי ומרומז הרבה בכתבי עגנון. ב"חילוף צרה בצרה"¹² הוא מפתח דיאלקטיקה מעניינת מאוד, פרודית-תלמודית ומעמיד שאלה, שאלה היסטורית. השאלה היא אימתי נחרבה ביטשטש.

ונצטט מתוך האנציקלופדיה העברית:¹³ "ישוב יהודי בבוטשטש נזכר לראשונה בשל"ב (1572), בימי גזירות ת"ח נחרבה הקהילה ונתחדשה בתנ"ט (1699)".

עגנון בונה את השאלה: מאימתי נחרבה בוטשטש? היא כאן לא שיבוש, כפי שהוא אומר ב"ספר בוטשטש":¹⁴
 "אני ששיבשתי את שם עירי, שקראתי לה 'שיבוש'. כי אחרי השואה אין עוד מקום לביטשטש.

"חילוף צרה בצרה" — כבר השם הוא אירוני. חילוף צרה אחת בצרה אחרת. באיזו צרה? ונצטט:

יש אומרים ביטשטש לא פגעה בה פורענות של חמיל, אדרבא... היתה ביטשטש עיר מפלט לפליטת צאן ההריגה משאר כמה מקומות... בתוך שארית הפליטה... מוצאים אנו את שרידי ק"ק שארי גרוד... שלוש מאות בעלי-בתים היו בשארי גרוד, שהיו מקיימים את התורה מתוך עושר, כולם נהרגו במיתות משונות והנשואים מאנשי

11 שם, עמ' 112.

12 מתוך עיר ומלואה, עמ' 16-18.

13 ערך בוצ'ץ, כרך ז, עמ' 924.

14 הוצאת עם עובד, תל אביב תשט"ז.

קהל קודש שארי גרוד נמלטו על נפשם לביטשאטש... ואף כותבי הדורות מזכירים את ביטשאטש בין ששת המקומות שעמדו בפני הפוחזים...

וכאן כאילו נאמר בסוגריים: "אבל דבר ורעב כבר פקדו את כל הערים האלה. מפני הדבר והרעב מתו אלפים ורבות יהודים..."

מכאן תמיהת המספר: "אם כן, מהו שאומרים בגזירת ת"ח נחרבה ביטשאטש? ומתיישבת לו התמיהה בפשטות: "אלא צרה בצרה נחלפה להם... דור אחד אחר גזירת חמיל עלה עליה התוגר ושרף את העיר והרג ולא חמל. מי שהספיק להימלט אל המבצר נשאר חי, מי שלא הספיק להימלט אל המבצר שחטוהו התורכים כאילים וכבשים וגווייתם מצאה את קברה בבטן חיות השדה ועוף השמים..." משום כך "תלו חורבן ביטשאטש במעשה חמיל".

אשר לעצם ההריגות והשחיתות, דבר זה כאילו אינו קשה כלל למספר והוא ממשך: "בחמלת ה' על עירנו עמדה על נפשה אף בפורענות התוגר. ברם, זכור סובייסקי מלך פולין לטוב וכל חילותיו עמו, שבאו והבריחו את התורכים מן העיר ומכל סביבותיה. לא השאירו סוס תורכי בביטשאטש ובסביבותיה". אלא, "שחזר התוגר וכבש את העיר והחריב אותה. לא הניח בית בביטשאטש שלא החריב".

אך כמוכן, גם החמלה לא איחרה לבוא: "בחמלת ה' על עירנו ננערה מחורבנה והחליפה כוח".

כדי לעבות את האירוניה אנו קוראים — לא נחרבה, כן נחרבה. לא נשאר זכר חיות מפני חיות בני אדם, זכר דָּבָר ורעב, אבל נשארה השאלה החשובה: אימתי נחרבה ביטשאטש. (על משקלה של שאלה זאת נמצא אחר-כך ב"עד עולם" את השאלה: מהיכן נכנס האויב?)

המספר חוזר על הבעיה ההיסטורית בקולאז' לשוני עם פרקי תורה ונביאים ולשון חכמים וחותר פתרון עממי-אמביוולנטי ומוסיף: "ראה, נתתי לפניך שני דברים המכחישים זה את זה. איזה מהם אמת? ה' אלוקינו אמת. הוא יודע את האמת".

כמובן, אנו נזכרים בפסוק: "...החיים והמות נתתי לפניך, הברכה והקללה ובחרת בחיים..."¹⁵ "ובחרת בחיים" — הרי לך בחירה! מה בחירה היתה שם? — למות כך או אחרת. "שני דברים המכחישים זה את זה" — המציאות כאן מכחישה הרבה מאד".

"שני כתובים המכחישים זה את זה" נאמר בתורת הכוהנים.¹⁶

"ה' אלוֹקֵינו אמת" זכור כמובן מירמיה: "וה' אלהים אמת".¹⁷ הרי פרשת חורבנות, המיטלטלת מ"חמיל" אל "חמול", אל "חמלת", ובין זה לזה צאן הריגה, גויים שוחטים, יהודים נשחטים, בטני חיות ועופות מלאים גוויות יהודים. לא סוס תורכי אחד נשאר ולא בית יהודי אחד נשאר שלם.

רק אלוהי האמת יודע מן הסתם מתי נחרבה ביטשאטש לראשונה. הוא גם יודע מן הסתם למאי נפקא מינה. הבעיה מתגחכת תוך כדי עלייתה מקולות המילים — חמיל, חמול, לא חמל, חמלת, ומפסוקי הקודש המהדהדים ברקע.

עד כאן מעין הקדמה לעיקר הדברים של היסטוריה או היסטוריוסופיה של האבסורד, כפי שהיא מופיעה בגלוי בסיפור "עד עולם".

"עד עולם"¹⁸ הוא סיפור בנוי ממסגרת ומחלק מרכזי.

סיפור המסגרת: הגיבור — ההיסטוריון עדיאל עמזה, מה העלה במחקריו ומה עשה לאחר שסיים את ספרו. זוהי המסגרת החיצונית. עשרים שנה הוא חוקר את העיר העתיקה, גומלירתא, שנמחקה מן העולם, ואז, לאחר שהספר כבר מוכן לדפוס, מופיעה ברגע האחרון שליחה, מעין דָּאוּס אָקס מְכִינָה (Deus ex machina), ומצילה אותו מהדפסת הספר. ובמקום שילך אל גולדנטל המצינט, שהוא מכנה אותו

15 דברים ל, 19.

16 ספרא, פרשה א.

17 ירמיה י, 10.

18 מתוך האש והעצים, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תשכ"ו, עמ' שטו-שלד.

"עזיר למדע", היא מכוונת את צעדיו לבית המצורעים. באותו היום הוא נכנס לבית המצורעים וכבר אינו יוצא משם, "וישב שם עד עולם". אגב, ביטוי זה "עד עולם" הוא חד-מקראי (Happax Legomenon). כשחנה מביאה את שמואל בנה לשילה נאמר: "וישב שם עד עולם"¹⁹. ביטוי זה דורש כמובן ניתוח. הן אינו יכול לשבת שם "עד עולם". יש כאן רמז לעולם של ההווה הנצחי. מושג זה נדרש בקירקגור²⁰ בעיקר ב"חזרה" שלו: לא עתיד, לא עבר, אלא הווה נצחי. בחלק המרכזי, בתוּך, מדובר על העיר גומלידתא. אנו שומעים כאן ארבעה קולות:

בקול הראשון אנו שומעים את המספר האירוני. כבר בראשית הסיפור מתואר עדיאל עמזה שעניו "היו תפושות בחזיונות ובמראות", על כן לא יכול לעסוק בחקר. רק משהצליח לגרשם ניגש לחקר ההיסטוריה החיצונית של גומלידתא. בסוף הסיפור הוא יגרש את ההיסטוריה החיצונית ויקרא מתוך חזיונות. יש פה מעין משחק סזיפי. עבודתו לא תעלה לו. החזיונות יוצרים מעקב בדרכו. הקול השני הוא של עדיאל עמזה, המתאר איך היתה העיר. כאן אנו שומעים היסטוריה חיצונית: מקדשים ומזבחות, כמרים וכמרות, גבירות וזונות, קדשות והקדשים וכלבים ושמות ומפות וצבעים. אדם יודע כמה מתו וכמה נהרגו, מספרים בלבד. רק אחת אינך שומע — לא אנחה, לא דמע ולא אדם. אתה יכול לטייל בעיר, אך העיר מתה, אין בה אדם.

הקול השלישי הוא קולה של עדה עדן (עדנה, עדינה). היא לא כתבה חקר. היא רחוקה מחקר. היא בסך הכול רק אחות בבית המצורעים. היא מכוונת את עדיאל עמזה שלא ברצונה, אך גם לא נגד רצונה, לבית המצורעים. את ספר עלילות גומלידתא היא לא קראה וחקר לא עשתה, אך שמעה על ספר גומלידתא שהיה בבית המצורעים. כמובן, אין זה

19 שמואל א א, 22.

20 סרן קירקגור, מבחר כתבים בעריכת י' שכטר וא' כרוך, הוצאת דביר, תל-אביב תשי"ד.

הספר שעדיאל עמזה חקר. המדובר בספר אחר. והיא מספרת לו את סיפור העיר גומלידתא, מה שמסופר בספר, כפי ששמעה אותו מפיו של זקן. בסיפורה אנו יכולים לשמוע את קשקוש הקשקשנים שבידי המצורעים, חיות אוכלות בני אדם, זעקות ובכי. אין רואים לא אבן, לא מפה, לא פולחן, רק כאב, דמעות ויבבות.

הקול הרביעי הוא קולו של סופר העיר, וזהו מעין מרכז הנושא שלנו היום. לא דובר הרבה על קול סופר העיר. סיפור סופר העיר איננו חלק מספר גומלידתא.²¹

סיפור סופר העיר הנו גרוטסקה היסטורית המעוררת פלצות ומכוונת את עדיאל עמזה ממחקרו לדרך חדשה. זה סיפור בפני עצמו, אינו שייך ואינו חלק מספר גומלידתא. עיקר הקושי של עמזה הוא "מהיכן נכבשה גומלידתא" ומהיכן נכנס האויב. האם נכנס האויב לעיר גומלידתא דרך עמק העגורים או גשר הגבורה. בלי זה אינו יכול לחיות. והנה לפתע נכנס קטע — סגנון ומילים שאין להם מקום בכל הסיפור. "לחייכם ולחיי כל ישראל אספר מה שסיפרו האותיות המתות". הסיפור כולו הוא חילוני מא' עד ת', כולו אוניברסלי כללי, סתמי, והנה לפתע מעין קטע מן ה"קריש": "בחייוכוני וביומיכוני ובחיי דכל בית ישראל". והוא מתחיל משהו חדש: "ואספר בקיצור מה שנמצא כתוב שם באריכות. מעשה בריבה אחת..."²²

אם נפנה לסוף הסיפור נראה שהוא מהוקצע כמו בתחילתו: "כל זה נמצא כתוב בעמוד האחרון שבספר, שהוסיף סופר העיר בסוף הספר". ובכן, אין זה בספר עצמו אלא תוספת של סופר העיר. וכאן, סופר העיר איננו יותר הסופר הטכני, הרושם אירועים. הוא כבר סופר-אמן. זה סיפור אמנותי. ומה הם מעשיהם של סופרים-אמנים? — "כמה גדולים מעשי סופרים, שאפילו חרב חדה מונחת על צוארם אינם מניחים את

21 כבר עמד על כך משולם טוכנר שסיפור סופר העיר אינו חלק מספר גומלידתא, וכך הוא כותב: "הסיפור מכיל שתי פרשיות כפולות... פרשת עדיאל עמזה... ופרשת גומלידתא", במאמר "פשר עד עולם" בספרו פשר עגנון, עמ' 127.

עבודתם ונוטלים מְדַמם וכותבים בכתב נפשם ממה שראו עיניהם".²³ זה איננו סיפור של מי שנותן דוחות היסטוריים. "וכשהגיע עדיאל עמזה לסיפור זה זלגו עיניו דמעות". עמזה, לא רק שאין הוא מדבר על דמעות, כשכל חקרו הוא היסטוריה חיצונית של אבן ומזבחות ומנהגים, כל אלה רחוקים ממנו, והנה כאן לפתע, עם קריאת סיפור זה — זלגו עיניו דמעות. ומה קרה בסיפור זה שפתיחתו מעיין "קדיש" וסיומו בדמעות? שם נמצא הפתרון — כיצד נכנס האויב!

בדקו ומצאו שחומת העיר שאצל גיא העגורים רעועה ונכנסו משם. והכול בשל נפקנית קטנה בשם גלדג או עלדג (כמובן יש כאן אירוניה עצמית שעגנון הקים למצב פירוטי של עי"ן וגימ"ל).²⁴ אותה ריבה היא בת ההונים-הגותים הצרים על העיר גומלידתא שנלקחה בשבי העיר. היא מוסרת עצמה למשכבי זכר ומשכבי בהמה ומתמסרת לגרף ג'פיון של העיר, זקן שותת מוגלה, נואף מסריח, על מנת שלא יעקבו אחריה השומרים ואז "זוממת לקחת נקם משוכיה". היא מצליחה לשלוח ערוד ועיזלה (אפוד) עליו אל מחוץ לעיר דרך פרצה בחומה בגיא העגורים "שיראו הגדודים את הערוד ואת העיזלה שעליו וידעו שסימן יפה מסרה להם ליכנס לעיר מצד גיא העגורים", כיוון שהעיזלה "כולה עשויה גימוניות של עיני עיגל וסדורות בצורת גיא העגורים". בא הערוד אל המדבר, ראה אביה שמעשה בתו הוא: "הגיע הדבר אצל גיחול הגחכך. גחן על גחונו וגעגע בעפר וגעה מתוך געגועים שהיו לו על עלדג וגרגר בגרונו (ההדגשה על הגימ"ל): אם לא מעשה בתי הוא, אני איני אביה". לאחר שקיבלו את הרמז נכנסו ההונים לעיר. "העלו את העיר באש וגדעו בחורי אפם עולל ויונק, נער וזקן, אנשים ונשים. לא נשתייר אדם חי, כולם נגזרו מארץ החיים".

23 עמ' שלב-שלב

24 דרשות רבות נאמרו על העי"ן והגימ"ל, בהן מי שתירצו את זה כאילו העי"ן מסמלת את הטובים והגימ"ל את הרעים. והשאלה היא — גלדג או עלדג — מאיזה חצי היא טובה ומאיזה חצי היא רעה?

יש כאן שתי אטמוספרות. זה גרם לזה — "געגע וגרגר" לעומת "גדעו והרגו ורצחו".

זה פרק סיפורי בפני עצמו, לדוגמה של גרוטסק להיסטוריה חיצונית. הבעיה היא — מהיכן נכנס האויב ומפני מה נכנס האויב. מתי נחרבה בוטשאטש ומדוע נחרבה בוטשאטש? הוא מעמיד כאן פרק של היסטוריה של אבסורד, גם מבחינת הטונליות וגם מבחינת התוכן של סיבה ומסובב.

כשעדיאל עמזה קורא את הסיפור הוא דומע בדמעות. הוא אומר על סיפור זה "לחייכם ולחיי כל ישראל... מה שסיפרו האותיות המתות". אילו הן אותיות מתות, זה ברור. אז מתגלה לו הכול: מחקרו של ההיסטוריה החיצונית איננו ראוי! ומי מגלה לו את הדרך אל חזון ההיסטוריה ולא אל חקר היסטוריה חיצונית, מי אם לא עדנה עדן ביחסה אל המצורעים. אותה עדנה שיכולה היתה להינשא לגביר גבהרד גולדנטל, אך הפנתה גבה אליו ובחרה להתמסר "למוכי אלהים עצורי בית המצורעים". כמו כן יחס המצורעים אל גומלידתא, עיר לא שלהם היא ומעולם לא היו בה. ולא עוד אלא הספר לא שלהם. הספר "אותיות מתות" גם הוא, אם הוא עוסק בהיסטוריה חיצונית.²⁵ אולם הם יודעים לאמץ היסטוריה לא שלהם ולשתף עצמם בכאב שלא אבותיהם ולא אבותיהם כאבו. הם יודעים להשתתף ולהזדהות עם הזרים ובכך הם עומדים על הסוד האישי ועל סוד החזון בחקר ההיסטוריה. הדרך אל עצמך היא דרך הזולת, מעצמך אל עצמך זו אוננות.

יחס המצורעים אל גומלידתא הוא הקו המנחה והוא העיקר היכול להתוות את הדרך לחזון היסטורי מתוך תחושה של אבסורד. גרשון שוקן כתב מאמר מעניין על מוטיב הצרעת אצל עגנון.²⁶ שם

25 היו שראו כאן אלגוריה — שגומלדתא היא ירושלים או שומרון, מחוז כיסופים או ארץ קדושה, והמצורעים הם עם ישראל. אולם המצורעים האלה מעולם לא היו בגומלידתא.

26 מוטיב הצרעת ב"שירה" וביעד עולם, מתוך ש"י עגנון, מחקרים ותעודות בעריכת גרשון שוקן ורפאל וייזר, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ח.

הוא מעיר על כך שעגנון לא השלים את הרומן "שירה", וכמו כן הוא מעיר על הסיום האפשרי של הרומן. הסיפור "עד עולם" נלקח מ"שירה". גם שם הגיבור הראשי הוא היסטוריון חוקר, אותה תקופה — ביצנץ. היות שכך, הסיום האפשרי של הרומן היה יכול להיות בדומה לסיומו של "עד עולם". לאחר גמר טקס ברית המילה של בנו יעזוב הרבסט את משפחתו ויצטרף אל שירה בבית המצורעים עד סוף ימיו. עניין זה מצא רפאל ויזור בכתבי היד של עגנון, ש"אי-שם נתלש 'עד עולם' מתוך 'שירה' ונעשה לסיפור לעצמו".²⁷

למה משתמש עגנון במצורעים? שאלה זו לא שאל שוקן, ועל כן גם אין שם תשובה. התשובה לא ניתנה בשום מקום. אם נעיין במונולוג של המצורע אצל קירקגור²⁸ נמצא דברים מעניינים לדמותו של המצורע. כאן מופיע המצורע בצורה דרמטית. הוא גילה תרופה והתברר לו שחברו מנשה השתמש בתרופה ובעזרתה "הפנה פנימה את הצרעת ואיש לא יוכל לראות את הנגע... בהבל פיו ידביק אחרים והנגע ישוב ויתגלה בהם מבחוץ, אך מנשה רק הריע ושמח שמחה לאיד, שמחת נקם, כי הוא שונא את הקיים. הוא מקלל את בני-האדם, הוא רוצה לקחת מהם נקם. ועתה הוא הולך העירה ומרעיל את כולם". והמצורע מוסיף ומודה לאלוהים על עצמו: "מודה אני לך, אלוהי אברהם, שנתתני לגלות את המשחה. מודה אני לך, שנתת בי כוח שלא להשתמש בה... הבאת אותי לידי כך שאהיה חופשי לשאת את גורלי, חופשי לסבול את ההכרחי... כי מרצוני החופשי אני מקריב את חיי למען הצל אחרים".

במונולוג המצורע נמצא הביטוי ששוקן כל כך תמה עליו. כשהרבסט מסתכל על תמונת המצורע הוא רואה את הפעמון ושומע קולות יוצאים ממנו האומרים לו: אל תיגע בי! הוא רוצה לברוח אך אינו

27 כפי שכתבת אמונה ירון בהערותיה לצאת הספר שירה במהדורה החמישית, 1974.

28 ראה הערה 20.

יכול ו"הוא נשאר מרותק ולא יכול לזוז בבהלה ובנפש חפצה" (בהלה אינו ביטוי של קירקגור). בצדק שואל שוקן על המשפט התמוה ועל צירוף המילים המוזר הזה. דברי המצורע של קורקגור, המודה לאלוהים שנתן לו את היכולת לבחור מתוך חופש שלא להשתמש במשחה ולקבל את ההכרח של הצרעת מתוך בחירה; הרבה מן המונולוג הזה מהדהד אצל המצורעים בשירה.

הספר האש והעצים²⁹ מתחיל בסיפור "לפי הצער השכר" (לפום צערא אגרא) ומסתיים בסיפור "עד עולם". בשני הסיפורים מופיעים מצורעים.

בסיפור הראשון המצורע הוא רע, והוא כל כך רע עד שהוא רוצה לנקום בכולם ומדבר ברשעות. ר' צדקיה "שחרז כל פרשת העקידה בחרוזים נוראים ונפלאים", בא לפניו המצורע העני. המצורע מדבר בזעף אל עצמו: "הולכים מצרה לצרה ומרעה לרעה". לדברי צדקיה, המנסה לנחמו, הוא משיב "בלשון עזה... ייסורי צועקים מתוך בשרי והוא אומר: אלהים יושיע". לשמע דברים אלה נכלם ר' צדקיה על שלא עלה בידו "להפיס דעתו של (ה)עני... עמד ולקח צור והעלה אש ונטל עקידתו ושרפה".

בסוף "עד עולם" מופיעים המצורעים שעדה עדן אומרת עליהם שהם "אנשים טובים". שני מצורעים אלה נמצאים במונולוג של קירקגור. לענייננו, דרך ההיסטוריה האבסורדית והראייה החזונית מביאה אותנו למישור אחר. היא איננה עונה על בעיות אך מכניסה אותנו לעולם אחר, עולם של רגשות, השתתפות בצער והזדהות עם הזר, הכאוב והסובל.